

Anton HABOVŠŤIAK

Bratislava

LEXIKÁLNE PREVZATIA SPRED VELKOMORAVSKÉHO OBDOBIA

U článku se govori o tome što za povijest slovačkoga jezika znače posuđenice iz vremena velikomoravske države.

Doterajšie výskumy slovanských jazykov a slovenčiny potvrdili, že sa slovenčina v pomere k ostatným slovanským jazykom vyznačuje viacerými svojskými črtami a že má aj dávne praslovanské korene. O jazyku sa vie, že je jeden z najstarších svedkov histórie a v nejednom prípade často jediným prameňom poznania našej minulosti, tak z hľadiska materiálnej ako aj duchovnej kultúry. Stopy života našich praslovanských predkov, ich obyčajov, rodinného a spoločenského života z dávnej minulosti zachovali sa v rozmanitom rozsahu aj v našich nárečiach. Zemepisné rozšírenie jednotlivých nárečových zvláštností nie je vecou náhod, ale odrazom neraz veľmi zložitých okolností, za ktorých sa vyvíjal život našej spoločnosti.

Poznatky o členitosti slovanských nárečí a o zemepisnom rozšírení viacerých zvláštností poskytujú nám takto nové možnosti interpretácie histórie národa. Na základe najnovších výskumov nás lingvistická geografia viac ako doteraz presvedča o dávnych kontaktoch Slovanov (teda aj predkov terajšieho slovenského národa) so starými kultúrami ako boli niekdajšia hebrejská, grécka či latinská a iné kultúry (Paulíny 1964, s. 51–2). Výrazne to dokazujú dávne prevzatia slov z týchto jazykov aj do reči našich predkov.

Najpreukaznejšími dokladmi na prevzatie slov cudzieho pôvodu do nášho jazyka sú slová z latinčiny a gréčtiny, teda z jazykov, ktoré v 10. storočí zaznamenali osobitný vzostup. Podobné výskumy lexikálneho fondu slovanských jazykov, najmä výsledky získane metódami lingvistickej geografie prinášajú čoraz viac dokladov na to, že slová cudzej, neslovanskej proveniencie prenikali na územie Slovenska už v čase pred konštituovaním Veľkomoravskej ríše. Preukázané sú najmä doklady z okruhu slovnej zásoby, ktorá súvisela so šírením kresťanstva na našom území už pred príchodom vierozvestov Konštantína a Metoda na Veľkú Moravu.

V čase Veľkomoravskej ríše a v období pred jej konštituovaním boli naisto známe viaceré slová neslovanskej proveniencie aj z iných okruhov duchovnej či materiálnej kultúry. Na ilustráciu uvedieme aspoň niekoľko dokladov z oblasti botaniky a zoológie.

V období Veľkej Moravy i pred jej konštituovaním boli naisto známe názvy cudzieho pôvodu z botanickej oblasti, predovšetkým niektoré úžitkové stromy, kry a rastliny. Medzi ne patria napr. názvy, ktoré sa vzťahujú na *egreš*, t. j. na známu »krovitú rastlinu so sladkými dužinatými plodmi« (*Ribes grossularia*). Na základe podrobného výskumu slovenských nárečí sa zistilo, že pred západné Slovensko a stredoslovenské nárečia, ktoré s ním bezprostredne súvisia, je charakteristicky názov *egreš* utvorený z latinského slova *agresta* (k *ager* vo význame 'pole'). Známe sú však aj početné obmeny s *ja-*, *a-* v podobe *agreš*, *jagreš*, *angrešt*, *agraš*, *hagraš*, *jágriš*, *jágraš*, *jagriš*. Vo väčšine stredoslovenských nárečí sa v tomto význame udomácnil názov, ktorý má charakter kalku latinského *agresta* v podobe *poľka* i *puoľka*, na hornej Orave aj *potpoľka*, t. j. ker, ktorý rastie divoko v poli. Vo východoslovenských nárečiach sa znamenala lexikálna pestrosť. Na väčšine územia sú známe názvy so základom *kosm-* v podobe *kosmatki*, *kosmački*, *kosmejdi*, menej sa rozšírili aj názvy od základu *mch-* v podobe *muchienki*, *mochnački*, *šminki*, *penki*, *pchinki*. V časti gemerskej stolice sú známe *biski* v Šariši aj *viňički*; jednotlivo na území Slovenska aj *gigace*, *bahňatki* a *mravienku* (Atlas IV, 1984, s. 54).

Pri výklade názvov tohto kra sa vychádzalo z najrozšírenejšieho pomenovania v podobe *agreš*, pričom sa zároveň predpokladalo prevzatie slova *egreš* z maďarčiny, resp. vývin zhodný s maďarskými nárečiami. Dá sa pripustiť, že na vznik znenia *egreš* mohli vplyvať aj maďarské nárečia, ale vývin znenia tohto slova na území Slovenska mohol prebiehať aj bez vplyvu maďarského etnika. Dokazujú to podoby a *ja-*, *a-* v podobe *agreš*, *jagreš*, *angrešt* atď. známe zo slovenských nárečí, ktoré však nie sú príznačné pre nárečia na území Maďarska. Podľa nášho názoru slovo *egreš* je prevzatie zo severotalianskeho *agresto* (staročeské *agrest*, poľské *agres*, *jagreš*, rumunské *agres* a *greša*, nemecké *Agres*, maďarské *egres*) už pred veľkomoravským obdobím a stredoslovenský kalk *poľka* (*puoľka*) vznikol v čase utvárania troch nárečových makroareálov v priebehu 8.–11. storočia (porov. aj Štolc 1957, s. 33–4). Na takéto kalkovanie upozornil už aj F. Pauliny, keď pripomenal, že na stredoslovenskom území sa objavujú viaceré slová, ktoré môžu byť doslovným prekladom cudzieho názvu už v staršom období vývinu nášho jazyka.

Výskumy ukazujú, že takýchto lexikálnych zvláštností strednej slovenčiny je viac. Jedným z nich je aj slovo *rasca*, t. j. názov známej lúčnej rastliny, ktorej plody sa zúžitkovali ako korenina (bot. *Carum carvi* a *Cuminum*). Výskum názvov v slovenských (i neslovanských) jazykoch ukázal, že názov *rasca* (*raš*, *rasc*, *rašta*, *rost*, *rosc*, *rosca*) sa vyskytuje iba na území stredného Slovenska (vo východoslovenských nárečiach aj v podobe *raška*, *reška*) a že je domáceho (slovanského) pôvodu utvorený z pôvodného **rděti* (české *rditi*, cirkevnoslovenské *rděti* vo význame 'červenat sa', A. Habovštiak, 1958, s. 330–1).

Na území Slovenska sú známe aj iné názvy. Pre celé západné Slovensko je prí-

značný názov *kmín* (z latinského *cuminum*) a pre severný Spiš i najvýchodnejšiu časť východoslovenských nárečí deminutívny tvar *kmínek*.

Pozoruhodný je aj názov *stokláska* známy vo význame 'rasca', a to v Rajeckej doline, na okolí Žiliny a na Kysuciach. Dôležité je upozornenie V. Machka (1968, s. 579), že pri výklade názvu *stokláska* by sa mohlo vychádzať zo stredolatinského slova *centuspica*, no podľa neho treba predpokladať, že vznikol už v praslovančine. Svoj názor bližšie nevysvetľuje, iba pripomína, že tento stredoslovenský názov mohol byť prekladom zo slovenčiny a nie naopak. Ak by sa Machkovo tvrdenie nedalo spoľahlivo dokázať, potom sa musíme uspokojiť s tvrdením, že slovenský názov *stokláska* (*stoklas*, *stoklasa*) je kalk z latinského *centuspica*. Takýchto kalkov – latinského jazyka (resp. zo stredotalianskych a novotalianskych nárečí) je v slovenčine viac (porov. aj názvy ako *mednička*, lat. *melisa*, *blatnička*, lat. *limosella*, *plúčnik*, lat. *pulmonaria* ai.). Názvy nevznikli v rovnakom čase a nevyskytujú sa vždy na celom území Slovenska.

Tak ako sú v slovnej zásobe zvláštnosťou slová *rasca* a *stoklas* na pomenovanie tejto rastliny, v slovenskom kontexte je pozoruhodný aj názov *kmín* utvorený z latinského slova *cuminum* 'rasca' (grécke *kýminon*) a rozšírený vo viacerých obmenách vo všetkých slovanských jazykoch. Názov *kmín* (z lat. *cuminum*) sa v rozmanitých tvaroch rozšíril aj do iných európskych jazykov a udomácnil sa aj na istej oblasti slovenského územia. Vzhľadom na to, že názov *rasca* (stredoslovenský názov *rasca*, západoslovenský *kmín*, východoslovenský *raška*, *reška* i *kmínek*) utvára členenie na tri výrazné zemepisné areály (tzv. trichotomické členenie), rozšírenie jednotlivých podôb možno lokalizovať do obdobia Veľkej Moravy.

Tak ako pri názve 'poľka' vo význame 'agreš', aj pri názve 'rasca' ostáva nejasnou otázkou, čo bolo príčinou ich vzniku. Ide o slová príznačné v rámci slovanských jazykov iba pre strednú slovenčinu.

Dôležité sú aj doklady na slová cudzej proveniencie sú slová z okruhu tzv. zvieracieho sveta. Jedným z takýchto slov rozšírených na značnej oblasti nášho územia a na území ostatných slovanských i neslovanských jazykov je názov, ktorým sa pomenúva kunovitá lesná šelma žijúca v podzemných dierach, a to *jazvec* (zool. *Meles meles*). V ostatných nárečiach sa na pomenovanie tohto zvierata rozšírili dva názvy. V juhozápadnej polovici Slovenska je známy (z istého aspektu) všeslovanský názov *jazvec* známy aj v praslovančine. Na Kysuciach, v časti stredoslovenských nárečí (Orava, Turiec, Liptov, Gemer) a na celom území východoslovenských nárečí sa zistil názov *borsuk*. Názvy *jazvec/borsuk* nás osobitne zaujímajú aj z lingvisticko-geografického aspektu najmä preto, že sa na území Slovenska vyskytujú pre jeden denotát dva názvy, a že patria do skupiny slov, ktoré rozdeľujú slovenské územie na dve polovice (tzv. dichotomické, resp. binárne členenie slovenských nárečí). Dokladom na takéto členenie sú slova *borovica/sosna*, *raž/žito*, *prst/palec* i viaceré zvláštnosti z oblasti hláskoslovia a morfológie.

O diferenciacii tejto skupiny slov a zároveň aj o členení niektorých hláskoslovných tvaroslovných zvláštností, ktoré utvárajú na rozhraní týchto makroareálov výrazný zväzok izoglos a izolex, nazdávame sa, že toto členenie súvisí s príchodom predkov

našich otcov na územie Slovenska v 4., resp. 5. storočí a že toto členenie je staršie ako diferenciácia slovenských nárečí na tri makroareály, t. j. na západoslovenské, stredoslovenské a východoslovenské nárečia.

O slove *borsuk* se predpokladalo, že do slovenských nárečí preniklo z maďarčiny (Kálal, 1964, s. 35). Názor o prevzatí slova *borsuk* z tohto jazyka je neprijateľný, lebo pre maďarčinu je príznačný názov *borz*, s ktorým sa na území Slovenska nestretávame. Všeobecne sa predpokladá, že slovo *borsuk* do európskych jazykov preniklo z turečtiny. Turecké podoby *porsak* i *borsuk* sa rozšírili v jazykoch na Balkáne (bulharske *barcuk*, rumunské *bursuc*) a vo viacerých obmenách sú známe aj v jazykoch strednej a východnej Európy.

Názov *borsuk* utvára na území slovanských (i neslovanských) jazykov súvislý jazykový makroareál (porov. A magyar nyelv... 1, 1957, s. 250). A práve preto sa nazdávame, že názov prenikol na naše územie v tom období ako aj do iných jazykov, teda pred príchodom Maďarov. Maďarská podoba *borz* 'borsuk' je novšia. Geografický aspekt, minimálna (hlásková a slovotvorná) členitosť tohto slova, ako aj zistenie, že slovo *borsuk* v tejto podobe nie je príznačné pre maďarčinu, svedčí o jeho starobylosti.

Aj názov *jazvec* je rozšírený na značnom slovanskom území. Je pozoruhodné, že obidva názvy *jazvec* i *borsuk* sa stretajú na území Slovenska a rozdeľujú ho na dve oblasti v takom rozsahu ako aj viaceré iné slova tzv. staršej vrstvy. Z tohto hľadiska je geografický aspekt osobitne dôležitý a presvedča nás, že slovo *borsuk* na území Slovenska je staré, predveľkomoravské prevzatie.

Z okruhu tzv. zvieracieho sveta uvedieme ešte aspoň slovo *potkan* (zool. *Rattus*). V nárečiach na území Slovenska je rozšírený v dvoch podobách. V stredoslovenských nárečiach i na západnom Slovensku je známa podoba *potkan*; pre východoslovenské nárečia je príznačná podoba *patkaň*. Podľa V. Machka je slovo *potkan* charakteristické pre Slovensko a pre nárečia na území Moravy. Podľa neho slovo *potkan* preniklo aj do Čiech, ale neskôr (v češtine sa používa v tomto význame názov *krysa*).

Slovo *potkan* súvisí s gréckim slovom *pontikos* (*pontiki*) a je známe v slovenčine (*podgana*, *podgan*) a vo viacerých obmenách aj v severotalianskych nárečiach. V. Machek (1968, s. 475) pri udomácnení slova *potkan* v slovenčine predpokladá prostredníctvom maďarčiny (z románskeho *ponticana*). Zároveň zdôrazňuje, že je to tzv. byzantsko-grécke slovo (*pontikós* 'potkan'), ktoré sa nakoniec rozšírilo aj do strednej a juhovýchodnej Európy (resp. z byzantskej gréčiny preniklo aj do taliančiny). Jeho výskyt zaznamenáva už v r. 554-751 ravenský exarchiát. Geografický zreteľ upozorňuje, že znenie *potkan* rozšírené vo väčšine slovenských nárečí nemožno vykladať jednostranným prevzatím z maďarských nárečí, a to preto, že znenie *potkan* pre ne nie príznačné. V podobe *potkan* ho treba pokladať za staré predveľkomoravské prevzatie, o čom svedčia aj prevzatia do iných jazykov (t. j. znenie s -o-; grécke *pontikos*, tal.-románske *pontekana*, slovinské *podgan*, *podgana*).

Pod vplyvom maďarčiny sa však mohlo rozšíriť znenie *potkaň* známe v časti slovenských nárečí na východnom Slovensku, teda na území, kde sú rozšírené viaceré

hungarizmy novšieho pôvodu (napr. slová ako *valal* 'dedina', *kapura* 'brana', *lenča* 'šošovica' ai.).

O prenikaní kresťanstva na územie Slovenska už v časoch pred príchodom vierozvestov sv. Cyrila a Metoda niet pochyb. V tejto súvislosti nemožno pochybovať ani o početných prevzatiach, ktoré súviseli s rozšírením nového učenia v našom prostredí. Preukázaná je napr. kresťanská terminológia zachovávajúca si svoju niekdajšiu podobu v rozmanitých obmenách z predveľkomoravského obdobia až do dnešných čias. Jedným z takýchto slov je aj názov 'miestana pochovávanie mŕtvych', t. j. 'cintorín'. Doklady zo slovanských jazykov poukazujú na značnú lexikálnu pestrosť.

Z lingvisticko-geografického aspektu sa však na väčšej oblasti slovanského územia vyskytujú aj iné názvy (porov. čes. *hřbitov*, hor. luž. *pohrjebniščo*, dol. luž. *kjarchot*, ukrj. *kladbyšče*, bielorus. *mahylnik*, rusk. *kladbišče*, *nogost*, slovin. *pokopališče*, srb., chorv. *groblje*, mac. *grobište*, bulh. *grobišča* (Kwiestionariusz 1959, s. XXV, 6).

Názvy miesta na pochovávanie mŕtvych súvisiace z lat. *cimiterium*, *coemeterium* (< gr. *koimētērion*) prenikali aj na slovenské územie už v období rozširovania kresťanstva, t. j. v rokoch pred príchodom vierozvestov sv. Cyrila a Metoda a pred konštitúvaním Veľkej Moravy. Aj názov *cintorín* je dokladom o dávnych kultúrnych stykoch našich predkov s krajinami na Balkáne, najmä so severotalianskou jazykovou oblasťou. Názvy *cintorín*, *cmíter* pokladáme za staré prevzatia, ktoré sa v slovenských nárečiach adaptovali už medzi 8. a 10. stor., t. j. pred príchodom Maďarov do Dunajskej kotliny.

Znenia súvisiace s latinským *cimiterium*, *coimetricum* sú známe aj na území Maďarska, majú však inú podobu ako v slovenčine (porov. maď. *temető*, nár. aj *cinterem*, *cinterim*, ale slovenské *cintorín*, *cmíter*) a to značí, že ich vývin nemožno stotožňovať, lebo bol vzájomne odlišný.

Prenikanie slov cudzej proveniencie na územie niekdajšieho Slovenska v dávnej minulosti a zároveň aj do iných slovanských jazykov už v predveľkomoravskom období bolo celkom prirodzené. Podmieňovala ho dávna kultúra Slovanov už pred konštitúvaním Veľkomoravskej ríše, o ktorej výrazne svedčia aj najnovšie archeologické výskumy. Tieto kontakty s najvyspelejšími jazykmi (latinčina, gréčtina) zanechali stopy aj v lexikálnom fonde slovenských nárečí; sú dodnes dôkazom toho, že predkovia terajších obyvateľov Slovenska nadväzovali na kultúrnu a hospodársku aktivitu v Európe už v dávnych časoch a že "vstup" našich predkov do stredoeurópskeho diania ja dávny, predveľkomoravský.

Lingvisticko-geografické výsledky svedčia aj o tom, že územie Veľkej Moravy bolo akoby epicentrum, odkiaľ prenikali slová cudzej proveniencie aj do iných jazykov, predovšetkým do poľštiny, na rusínske i na ukrajinské územie. Tieto a iné údaje nás nabádajú skúmať charakter lexikálneho fondu slovenčiny v širšom európskom kontexte a s dôsledným uplatnením metód lingvistickej geografie. Do úvahy prichodia najmä severotalianske nárečia a jazyky v oblasti od Jadranu na sever až k Baltickému moru.

Atlasové spracovanie nárečí týchto jazykov by prinieslo pri vysvetľovaní najstarších dejín jednotlivých národov nové svetlo.

Literatúra

- A magyar nyelv történeti etimológiai szótára.* Red. L. Benkő a i. l. vyd. Budapest, Akadémiai Könyvkiadó, 1967. 1142 s.
- Habovštiak, A.: *Atlas slovenského jazyka.* 4. l. vyd. *Lexika. Časť prvá: mapy. Časť druhá: Úvod – komentáre – dotazník – indexy.* Bratislava, Veda, Vydavateľstvo SAV, 1984. 463 + 368 s. (Atlas)
- Habovštiak, A.: Pomenovanie rasca v slovenských nárečiach. In: *Studie ze slovanské jazykovědy. Sborník k 70. narozeninám akademika Františka Trávníčka.* Red. V. Machek et al. Praha, Státní nakladatelství, 1957. S. 155–9.
- Kálal, K., M. Kálal: *Slovenský slovník z literatury aj z nářečí.* Banská Bystrica, 1924. 1116 s.
- Kwestionariusz ogólnosłowiański do badań słownictwa gwarowego* (Projekt Nr. 2) Warszawa 1959. S. 308.
- Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého.* 2. vyd. Praha, 1968. 868 s.
- Pauliny, E.: *Slovesnosť a kultúrny jazyk Veľkej Moravy.* 1. vyd. Bratislava, Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1964. 248 s.
- Štolc, J. *Názvy rastliny Ribes grossularia v slovenských nárečiach* (s mapou). In: *Jazykovedné štúdie 2. Dialektológia.* Red. J. Štolc. Bratislava, Vydavateľstvo SAV, 1957. S. 28–69.

LEXIKALISCHE ENTLEHNUNGEN VOR DEM GROSSMÄHRISCHEN ZEITRAUM

Zusammenfassung

Für die Kenntnis der Geschichte der slowakischen Sprache sind lexikalische Entlehnungen nichtslawischer Provenienz zur Zeit vor der Entstehung des Grossmährischen Reiches von besonderer Bedeutung. Grössten dokumentarischen Wert haben in dieser Hinsicht Entlehnungen fremden Ursprungs, und zwar aus dem Lateinischen und dem Griechischen. Dabei handelt es sich um Ausdrücke aus Verschieden Bereichen der geistigen und materiellen Kultur, wie zum Beispiel aus dem Bereich der Fauna (*borsuk* 'Dachs', *potkan* 'Ratte'), der Flora (*kmín* 'Kümmel', *egreš* 'Stachelbeere'), der Religion (*cintorín* 'Friedhof').

Von mehreren Wörtern fremder Provenienz (aus der vorausgesetzten Zeit des Grossmährischen Reiches) wurde bislang angegeben, sie seien neuere Entlehnungen, bzw. Ausdrücke, die Dank ungarischer Vermittlung zu uns gelangt sind. Forschungsarbeiten im Bereich der slowakischen Sprache (insbesondere eingehende Untersuchungen der slowakischen Mundarten) und komparatistische Studien haben erwiesen, dass eine besondere Schicht von Wörtern fremder Provenienz schon vor dem Einzug des madjarischen Ethnikums ins Donaugebiet in das slowakische Gebiet gelangt waren.